

סלט מכל טוב: סגנון, שיח, דקדוק והוראה

למ"ד לאיל"ש

קובץ מחקרים

במלאות שלושים שנה לאגודה הישראלית לבלשנות שימושית

בעריכת יצחק שלזינגר ומלכה מוצ'ניק

ירושלים, צבעונים, 2003

קוראינו עשויים למצוא עניין מיוחד במאמרים על נושאים במורפולוגיה של העברית החדשה, התפתחויות בתחביר, משלבי העברית והיבטים חברתיים בשפה וברטוריקה.

מעט על הוראת שפות

לקראת הוועידה ה-30 של איל"ש – האגודה הישראלית לבלשנות שימושית – הוחלט להוציא קובץ מחקרים מאת טובי החוקרים בארץ והמתבסס, בחלקו לפחות, על הרצאות שניתנו בוועידות איל"ש בשנים האחרונות וכן בכינוסים בעלי אופי דומה, כגון הכינוס הבינלאומי 'השפה העברית ודרכי הוראתה' שנערך ביוני 2002 ובוועידת NAPH, שנערכה ביולי אותה שנה.

לפני שנסקור כמה מן המאמרים שיש בהם עניין מיוחד לקוראי כתב-העת שלנו – ומאמרים טובים ומאלפים אינם חסרים כאן – אנו מוצאים לנכון להביע תמיהה על אופן העריכה המוזר של המאמרים מבחינת סדרם. במקום לקבץ את המאמרים במדורים שונים כגון 'רטוריקה', 'חקר השיח', 'סגנון הספרות היפה' וכו', ולקבוע את סדר המדורים לפי קריטריון כלשהו, המאמרים מסודרים לפי סדר א"ב של שם הכותב. כביכול חששו העורכים לכבודם של הכותבים והחליטו על קריטריון סדר 'חיצוני' שבו לא יוכר קטן מפני גדול. אבל לעיקר: מלבד מאמרם של דיבה אביעד וד"ר מאיר פרץ על 'המהפכה השקטה בהנחלת הלשון: מבחני הערכה בסיום האולפן', שהוא המאמר היחיד בקובץ העוסק בהוראת שפה שנייה (אפשר לראות בדוחק במאמרה של פרופ' חווה בת-זאב שילדקרוט, 'פוליסמיות של כמתים בצרפתית' פרק במבוא דקדוקי ללומד הצרפתית), נראה לנו שהמורים קוראינו עשויים למצוא עניין מיוחד במאמרים על נושאים במורפולוגיה של העברית החדשה, התפתחויות בתחביר העברית החדשה, משלבי העברית והיבטים חברתיים בשפה וברטוריקה. ננסה להטעים משהו מן החידושים וההתבוננויות המופיעים במאמרים על תחומים אלה.

מנטיקה של העברית החדשה

מעניין, כרגיל, לקרוא את דברי פרופ' דפאל נד, שלימד במשך שנים רבות בחוג לחינוך ובחוג לתקשורת באוניברסיטה העברית בירושלים ופרסם כמה וכמה ספרים על העברית החדשה, רובם בהיבט תקשורת-חברתי. ניר כותב הפעם על 'מילים מחודשות וסיכויי קליטתן בשימוש'. לדבריו, לפי הסטטיסטיקה שעשה אברהם אבן שושן, כ-40% מהערכים שבמילונו הן מילים חדשות שנוצרו מאז תקופת ההשכלה (סוף המאה ה-18). לפי מדגם שבדקה פרופ' אורה שוורצוולד, שיעורן של המילים שנוצרו מאז תחילת הדיבור העברי אף רב יותר ומתקרב ל-

50%, אם כי אלה אינן דווקא המילים השגורות ביותר. משמע שתופעת ה'תחדיש', בין שמדובר בחידושי סופרים, עיתונאים, חוקרים או כאלה הצומחים 'מלמטה' ובין שמדובר בחידושי האקדמיה ללשון העברית, היא תופעה מרכזית בעברית החדשה. מעניין, על כן, לבדוק אלו חידושי מילים 'תופסים', אלו שורדים ואלו מצליחים חלקית (לזמן מסוים או במגזר מוגבל). ניר טוען שכמה גורמים להצלחת מילה מחודשת: תחושת מחסור תקשורתית במילה עברית; שקיפות מורפו-סמנטית: 'מקלט', 'מחשב', 'תדפיס' הצליחו מסיבה זו, 'תשקופת' לפרספקטיבה לא תפסה; היבט פסיכו-לשוני; והיבט סוציו-לשוני – למשל עמדה של אנשים העוסקים בתחום מסוים כלפי מידת חיוניותה של מילה מחודשת. כך עמדתם החיובית של 'סוכני תיווך' בתחום הפקת ספרים כלפי המילה 'איור' סייעה בקליטתה – על אף שאיננה שקופה, וכיוצא בזה עמדת אנשי המשטרה כלפי המילה 'מכמונת', שנכנסה לשימוש הציבור עקב שימוש תכוף בה אצל גורמי אכיפת החוק, על אף שהשורש שלה אינו שקוף לרוב דוברי העברית כיום (כ, מ, נ).

בנושאים קרובים של יצירת מילים חדשות, בהיבט דקדוקי-פורמלי ולא סוציולוגי, עוסקים גם מאמריהן של ד"ר דחל דוזנר, 'דרכי גזירה של שורשים להרחבת אוצר הפעלים', ושל פרופ' אודה רודריג-שוורצוולד, 'תוספת דרכי גזירה?'

תחביר העברית החדשה

על מבנה תחבירי חדש בעברית "לו אני ראש ממשלה" – תנאי בטל מסוג חדש? כותבת הדסה קנטור. קנטור מוצאת אמנם תקדימים למבנה זה – תנאי בטל שהרישא שלו היא בהווה – במקורות: במקרא: 'לו יש חרב ביד, כי עתה הרגתיך' (בדברי בלעם לאתונו) ובלשון חז"ל: 'אילו כל הימים דיו ... אין אנו מספיקים לכתוב...'; 'אילו פיננו מלא שירה כים ... אין אנו מספיקים להודות לך'; אולם על רקע הנורמה המקובלת שאת הרישא של משפט תנאי בטל יש לכתוב בעבר ('אילו עשיתי...'; 'אילו הייתי עושה...'; ובלשון תקנית פחות: 'אם הייתי עושה...'), מבנה משפט כזה מפתיע במקצת ונראה 'גבולי' מבחינת הנורמטיוויות שלו. קנטור טוענת שסופרים ועיתונאים בולטים משתמשים בו, ועל כן ספק אם אפשר לפסול אותו בהקשר הוראת עברית כשפה ראשונה. לדעתה, יש שלוש סיבות אפשריות להיווצרות: התבנית הזאת מחליפה את 'במקום' ('אילו אני במקומך...'; שנשמעת קבילה); המילה 'אני' מייתרת את השימוש בפועל המודלי 'הייתי'; לאומרי המשפט במבנה זה יש תחושה שהם מעלים כך את משלב התבטאותם – ולדעת כותב סקירה זו, אולי דווקא כאן טמון עיקר קסמו של המבנה המוזר-במקצת הזה בעיני פוליטיקאים, עיתונאים וסופרי-שוליים.

משלבים

בנושא המשלבים בעברית החדשה אין זה מפתיע למצוא כאן מאמרו של ד"ר ניסן נצר, שתחום התמחותו הוא הסלנג העברי והעברית העממית בכלל, 'שימושם של רכיבי הגוף בעברית העממית'. נצר עומד על השימוש באיברי הגוף כמטפורות עצמאיות: 'לקיר יש בטן', 'להרצאה לא היה הרבה בשר', כמשובצים בביטויים עממיים מטפוריים: 'אוזני חמור', 'סובב אותו על האצבע הקטנה', 'המצב על הפנים', וכמטונימיות (המרת מסמן במסמן עקב זיקתם זה לזה, במקרה זה: כינוי תכנים בשם האיבר שהם מתקשרים אליו בתודעתנו): 'יש לו ראש לא רגיל', 'אין לו טוסיק', 'אין לו דם'. כן הוא עוסק בגזירת פעלים מאיברים בלשון העממית:

מ'רפקו לעצמם את הדרך', מ'רפקן' – שלא לדבר על פעלים בפיעל ובהתפעל הגזורים מאיבר מסוים שהצנעה, כך אומרים, יפה לו; ובאיברים – לרוב אף הם מן הסוג המוצנע – המשמשים יסוד לנוטריקונים: 'כסת"ח', 'שב"ז' (ומזה: שביזות) ו'בבל"ת'.

המאמר בהחלט משעשע ומאלף, ועם זאת הייתי מרשה לעצמי להעיר שתי הערות מתודולוגיות: א) נצר מטשטש במודע את החיץ בין 'סלנג' ל'עברית עממית' וסבור שהבחנה ביניהם אינה לשונית אלא חברתית-פסיכולוגית. אינני בטוח שהדין עימו: 'פושט עור' (הדומה ל'פושט נבלות בשוק' שבלשון חכמים) ו'לירוק בפרצוף' (הדומה ל'אביה ירק בפניה' המקראי) אינם באותו משלב לשוני שבהם נמצאים הביטויים 'דפקו אותו עד העצם' או 'צא לי מהוורידים'. ב) הניתוח הבלשני של הסלנג טומן בתוכו בעיה קבועה, הקשורה בשחיקה ובתחלופה של רוב או לפחות חלק גדול מאוצר המילים של סלנג; ומדובר בסוג של שחיקה שאינו דומה להיעלמות של מילים המקורות משימוש פעיל או מתודעתם של הדוברים בני ימינו. הסלנג הוא במונ-מה 'חולות נודדים', שבחלקם לפחות נמוגים ברוח בלי להשאיר עקבות. עקב זאת, כאשר חוקר כותב על ביטויים שאינם בשימוש עוד, או שאולי לא היו מעולם בשימוש רווח, כגון 'יציקה בבטן' (כינוי למאכל כבד) או 'המורה הפרטי יכניס לך את כל הברגות ישר לווריד' (קצר, ישר ולעניין), הוא כותב בעצם על לשון שאינה קיימת.

נסתפק בסקירת מאמרים אלו, אולם קוראינו יוכלו למצוא עניין במאמרים לא-מעטים נוספים, בעיקר אלה העוסקים בהיסטוריה של ניבים (בן ציון פישלר), במעמדן של 'קלישות' בלשון (פרופ' מאיה פרוכטמן), בשיח הפוליטי והחברתי (ד"ר מלכה מוצ'ניק, עידית לוי, ד"ר אלדעה וייצמן ויצחק שניבוים) ובסגנון הספרות העברית החדשה והעכשווית (ד"ר תמר סוברן, ד"ר רינה בן שחר).